

Чернушенко Д. А.,
ад'юнкт кафедри філософії
права та юридичної логіки
Національної академії
внутрішніх справ

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК СВИТОГЛЯДНА ОСНОВА ПРАВОСВІДОМОСТІ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Проаналізовано поняття толерантності як основи сучасної правосвідомості в умовах інформаційного суспільства. Досліджено особливості формування правової легітимності в комунікативному просторі сучасного громадянського суспільства.

Ключові слова: толерантність, правосвідомість, правова легітимність, комунікативний простір, інформаційне суспільство.

Проанализировано понятие толерантности как основы современного правосознания в условиях информационного общества. Исследованы особенности формирования правовой легитимности в коммуникативном пространстве современного гражданского общества.

Ключевые слова: толерантность, правосознание, правовая легитимность, коммуникативное пространство, информационное общество.

In the article this description and the analysis of concept of tolerance as bases of modern правосвідомості is conducted in the conditions of informative society, investigational terms of forming of normative-legal acts in communicative space of modern civil society.

Keywords: tolerance, sense of justice, legal legitimacy, communicative space, informative society.

Сьогодні, для сучасного українського суспільства є актуальною професійна дискусія стосовно принципів існування в сучасному інформаційному суспільстві, принципів, на основі яких формується сучасна правова свідомість. Толерантність є поняттям ціннісним і універсальним, яке в сучасному світі набуває не тільки гуманітарного сенсу, але й правових вимірів.

Дослідження Шалина В. В., Альбова А. П. присвячені аналізу феномена права в аспекті толерантності в сучасну, глобалізовану епоху, Бойко В. В., Нерсесянц В. С., Соловійов Е. Ю., Новгородцев П. І., Лукашук І. В. досліджують зміни, які вплинули на розвиток поняття толерантність в аспекті правосвідомості – правознавці порівнюють зміст поняття в ліберальний період і за умов сучасного суспільства, поняття толерантності, досліджуване Бараташвили Д. І. тісно пов'язано з поняттям моральності.

И. Валлерстайн (*Wallerstein I.*), Этциони А. (*Etzioni A.*) Габермас Ю. (*Habermas J.*) Мендус С. (*Mendus S.*) Файнберг (*Feinberg D.*) Дж. Алмонд (*Almond G.*) аналізують принципи і умови правового існування сучасного суспільства в умовах нового, інформаційно-комунікативного суспільства.

Українські вчені започаткували дискусію стосовно принципів толерантності в сучасному українському суспільстві по відношенню до діяльності певних професійних груп – військовослужбовців внутрішніх військ МВС України, пожежників, військовослужбовців – Рютін В. В., Большакова А. М., Чірва А. В., Кучер В. А. та ін.

Зміни в громадському розвитку торкнулися кожного з нас і зробили проблему толерантності необхідною умовою регулювання наших стосунків в суспільстві. На наш погляд, ці зміни обумовлюють тенденцію толерантності стати політичною необхідністю, закріпитися в процедурі цивільно-правової легітиматції і стати культурною нормою. На це вказує історичний і дійсний міжнародний і національно-культурний досвід.

Історичний етап, який переживає сьогодні Україна, вимагає нових загальнонаціональних ідей, здатних консолідувати суспільство і запропонувати йому шляхи подальшого розвитку. Серед найбільш значимих складових шляхів цього розвитку треба відмітити поняття громадянського суспільства, правої держави, соціальної толерантності. Поза розвинутою структурою громадянського суспільства яке побудовано на принципах толерантності, неможлива побудова правової держави.

Сучасне суспільство стає усе більш складним і диференційованим. Рішення, що приймаються в інтересах цілого, не можуть абсолютно адекватно відображати і враховувати інтереси складових його утворень і усіх індивідів. За цих умов свобода суспільства вступає в протиріччя зі свободою особи. Тому перед наукою встає завдання знайти оптимальні правові форми, щоб пом'якшити це протиріччя. Складність аналізу проблеми реалізації свободи в правовому дискурсі полягає в тому, що це питання не може розглядатися ізольовано від інших аспектів існування і діяльності людини в системі державно-правових відносин.

Розглянути поняття толерантності в контексті сучасних філософських теорій розвитку суспільства, його правових засад. Дослідити питання толерантності в контексті теорії комунікативної дії Ю. Габермаса.

Розробка політико-правових категорій у зв'язку з розумінням самоцінності особи і наявності у неї невід'ємних прав мала своєю загальносвітоглядною основою уявлення про первинну природну духовну, природну рівність усіх людей.

Лібералізм ідейно відображав реальний процес вивільнення людини з традиційних колективістських стосунків і включення її в інші, розвиненіші, політико-правові зв'язки. Предметом дослідження в теорії лібералізму є система складних зв'язків індивідуальної – матеріальної, культурної, історичної, моральної, правової – дії в взаємозв'язку з системою суспільних норм. Індивідуальна дія в взаємовідношенні з системою суспільних норм формують соціальний порядок, надаючи йому статус легітимності.

Ліберальна соціально-правова доктрина будується на уявленні про поступову і нескінченну еволюцію суспільства, що самоорганізується і здійснюється свідомими зусиллями громадян. Специфіка ліберального світогляду полягає в тому, що саме безперервне наближення до громадського ідеалу є критерієм вірності соціального прогресу, а усе реалізоване багато в чому втрачає свою значущість, бо не має подальших перспектив для розвитку. [1]

Лібералізм другої половини ХХ ст. прагне актуалізувати природно-правову традицію для вирішення проблем обґрунтування свободи особи, прав людини, відношення права і моралі, з урахуванням їх нового, нетрадиційного звучання в умовах глобалізації. При цьому акцент робиться на фундаментальній передумові природного права про те, що детермінований порядок людського існування носить нормативний характер. Причому конституюючий початок цієї детермінації в розробках класиків природного права поступово зміщувався з сфери природи в сферу соціальності, з області законів необхідності в сферу принципів свободи, моралі і моральності.

Сьогодні, природно-правові концепції, як правило, розвиваються у рамках деонтологічного напрямку, що орієнтується на правову науку про належне. Остання складає, у свою чергу, розділ нормативної етики і юриспруденції, яка висвітлює питання, що пов'язані з моделями належної морально-правової поведінки.

Можна стверджувати, що предметом природного права є моральний аналіз позитивного закону. При цьому предмет цей пов'язаний з багатьма найзагальнішими проблемами політичної філософії, але підходить до їх розгляду з боку закону. Відповідно до походження усіх таких теорій їх основний елемент, у зв'язку з існуванням якого їх і пов'язують з природним правом, полягає в твердженні, що уявлення про закон має моральний зміст.

Прямо або опосередковано, ці теорії стверджують, що за умов існування позитивного закону, який не відповідає найважливішим, найбільш загальним моральним принципам, що поділяються суспільством, фактично стає необов'язковим для дотримання, і, власне, взагалі не має сенсу говорити про існування такого закону у власному сенсі цього слова. [2]

Спробою вийти за межі основних ліберальних парадигм, які історично визначали політико-правовий дискурс, в новий смисловий простір, що відповідає реаліям кінця ХХ ст., стала концепція Юргена Габермаса – одного з найбільш впливових німецьких мислителів наших днів. У концепції політико-правового дискурсу Габермаса вводяться нові визначення стосунків особи, громадянського суспільства і держави, покликані розкрити нові перспективи конституювання свободи як сутнісного початку права і взаємодії суб'єктів соціальних відносин.

Характерною рисою досліджень Габермаса є критичне переосмислення і синтез ідей і концепцій багатьох напрямів сучасної наукової думки, у тому числі соціологічних теорій Макса Вебера і Емілія Дюркгейма, марксизму і неомарксизму, соціальних і соціально-правових концепцій франкфуртської школи критичної теорії, психоаналізу Зигмунда Фрейда, феноменології і структуралізму та ін. Результатом

наукового проекту Габермаса є абстрактна теоретична система, відома як "теорія комунікативної дії". В 1994 році вийшла його знаменита робота в області теорії права "Фактичність и значущість : до дискурсивної теорії права и правової держави" [3]

Відповідно до позиції комунікативної філософії норми права рефлексивно обґрунтовуються в реальній практичній комунікації, яка має процедурний характер. Проте цей дискурс повинен співвідноситися з ідеальною комунікацією (аналог природного права), яка як регулятивна ідея означає спрямованість раціонального обґрунтування норм і служить критерієм для встановлення "істинного консенсусу". Згідно Апеля і Габермаса, справедливими є розумні рішення, прийняті з позицій етики дискурсу. Аргументаційний дискурс як вище інстанції громадського життя є умовою ухвалення усіх розумних рішень. Цей дискурс виявляється можливим, якщо дотримуються основних процедурних нормативних прав і загальної відповідальності усіх можливих партнерів по дискурсу, яка є трансцендентно-прагматичним корелятом ідеї прав людини (природне право). [4]

А. В. Назарчук підкреслює: "Теорія комунікативної дії" Габермаса вивела, що раціональне виникає і розвивається у самій сфері комунікацій, і процеси, що відбуваються в цій сфері, є визначальними чинниками громадського розвитку. Саме комунікативний дискурс, на думку Габермаса, створює той простір свободи, в якому індивіди на основі згоди здатні впливати на хід історичного процесу, бути його реальними суб'єктами. На цьому виведенні ґрунтовані історичний оптимізм і віра в Просвіту, в розум, який реабілітується критичною теорією, втіленою в "Теорії комунікативної дії" [5]

Згідно Габермаса, право представляється умовою можливості соціальної інтеграції на основі комунікативної взаємодії, тобто можливості комунікації як громадської інтеграції, що володіє силою, яка зобов'язує, а також як можливості влади розуму, втіленого в структурі спілкування людей, обміну думками. Сучасний правовий порядок, обтяжений напругою між позитивністю і легітимністю права, згідно Габермаса, повинен виконувати два завдання: по-перше, забезпечити фактичне взаємне визнання громадянами прав (одних іншими), по-друге, забезпечити можливість легітимації правових норм, де закон здійснюється "через повагу до закону". Критерієм легітимності правових норм є їх відповідність комунікативній раціональності, іншими словами, той стан, коли вони заслуговують вільного визнання з боку кожного члена правового співтовариства. Тільки процедура демократичного законодавства, як вважає Ю. Габермас, робить можливою реалізацію цієї ідеї. [6]

В правовому суспільстві процес законодавства займає центральну нішу в механізмі соціальної інтеграції. У основі справедливої законотворчості, який буде закон, що спрямований на встановлення справедливого суспільства, лежить етичний дискурс співтовариства. До цього дискурсу Ю. Габермас висуває наступні умови: повне духовне розкріпачення громадян, участь кожної дорослої людини а обговоренні суті справедливості. В ході дискусії передбачається встановлення консенсусу, який би відтворював необхідність кооперації. При цьому соціальна умова солідарності мислиться тут не як матеріальний критерій

реалізації справедливості, а як процедурна умова. [7] Концепція демократії участі Ю. Габермаса (демократії, орієнтованій на максимально повне залучення до політичного процесу вироблення рішень усіх зацікавлених сторін на рівних підставах) базується на специфічному трактуванні громадянського суспільства, у рамках якого "либералістське уявлення про громадянське суспільство як сфері господарської взаємодії приватних власників поступається місце моделі добровільних асоціацій, які утворюють центри політичної комунікації" [8] Суть сучасної демократизації він бачить у встановленні нового "розділення влади" - не між державною владою, "але між різними джерелами інтеграції суспільства" [9] При цьому Габермас приділяє велику увагу необхідності урівноважити комунікативну дію тих соціальних інститутів, які він виражає через поняття "громадськість" ("Offentlichkeit") і трактує як відкриті форми "спільності життєдіяльності людей (в протилежність відносній закритості, відособленості приватного життя)" [10] Інтеграційна сила комунікації, яка забезпечується через дію автономних утворень громадськості, пише він, "повинна затвердити себе на противагу системної інтеграції, що відбувається у рамках монетарних і адміністративно-владних стосунків. Таке самоствердження . має на увазі також можливість впливу на системні компоненти суспільства через політичну систему". [11]

Аналізуючи громадський порядок, Габермас вказує, що стосунки влади і панування – основне джерело самовідчуження людини. Різні форми панування майже повністю підпорядкували собі людину. Стосунки панування виступають, в силу цього, спотвореною, "неістинною" комунікацією. Спотворена комунікація, підкреслює Габермас, є формою радикального відчуження людини в суспільстві, оскільки в процесі її пригнічується те, за допомогою чого люди тільки і можуть розуміти і взаємодіяти один з одним, а саме – мова. Неістинна комунікація віднімає у людини його людське, "істинна" ж – повертає йому його справжню ідентичність. Неістинній комунікації Ю. Габермас протиставляє ідею такого ж свідомого, наскільки і вільного "дискурсу", що повертає людській комунікації осмислений характер. "Дискурс" Габермаса – це не що інше, як цілеспрямований процес обговорення "громадськістю вищих цінностей, якими люди керуються у своїх діях. Завдання його полягає в тому, щоб досягти громадської згоди – "консенсусу", тобто того самого автентичного взаєморозуміння, яке характеризує "природне" мовне спілкування людей у життєвому світі, не спотвореному вторгненням, антагоністичних, ґрунтованих на насильстві – суспільних систем. [12]

Ю. Габермас описує комунікативний консенсус таким чином: "Усі основні значення, які є складовими нормативно регульованих дій вже мають моральний критерій. Він використовується повною мірою тільки в тих випадках, коли люди обговорюють конфлікти або порушення норм. З досягненням соціального світу і переходом до нормативних стосунків, усі соціальні стосунки приймають беззастережно етичний характер. Золоті правила підпорядкування закону етично потрібні з метою визначення змісту як соціальних ролей, так і норм, головних у будь-якому

моральному конфлікту, оскільки вони обумовлюють додаткові поведінкові очікування і належну симетрію прав і обов'язків. [13]

Приведене судження Габермаса має евристичну значущість і для політико-юридичного знання, що полягає в наступному: нормативно-ціннісні знання, не являючись самі по собі об'єктивними істинами, носять конвенціональний характер. У політико-правовій науці нормативно-ціннісний підхід відповідає на питання, якими мають бути політика і право. Він оцінює реальність з точки зору ціннісних орієнтацій. [14]

Громадянське суспільство як сфера вільної взаємодії індивідів, що комунікують, потребує доповнення з боку державної влади, що встановлює право, яка розуміється Габермасом не як службовий орган для реалізації конкретних програм, зроблених в процесі спонтанної самоорганізації суспільства як цілого (республіканська модель), але і не як центр "анонімної" політичної інтеграції соціуму (класичний лібералізм).

Основне завдання сучасного суспільства Габермас бачить в тому, щоб виробити проект установ, які сприяють створенню таких базисних політичних інститутів, у рамках яких здійснювалося б вільне обговорення найважливіших, засадничих політичних питань. Це ставить перед суспільством завдання ліквідації інститутів, що мають в розпорядженні потенціал пригнічення свободи особи, і формування системи громадської комунікації, в процесі якої здійснювалися б базові елементи свободи суспільства і особи.

"Homo politicus" стає "ключовою постаттю" при реалізації цієї ліберально-гуманістичної програми. Парадокс соціально-правової теорії Ю. Габермаса полягає в тому, що сам образ людини як "Homo politicus" отримує трансцендентальне обґрунтування, бо тільки тоді людина виявляється здатною переступити межі соціальної обумовленості своєї поведінки, мислення, мотивацій і конституювати власну свободу. [15]

Категорія толерантності в умовах інформаційного суспільства, в умовах комунікативних впливів через соціальні мережі, де відбуваються активні комунікативні процеси в обговоренні суспільно – правових проблем набуває характер правової основи здійснення соціальної комунікації в забезпеченні легітимності права і законності в суспільстві.

Толерантность (від латів. *tolerantia* – терпіння, витривалість) – соціологічний термін, що означає терпимість до іншого світогляду, способу життя, поведінки і звичаїв. Соціальна толерантність полягає в усвідомленні і наданні іншим їх права жити відповідно до власного світогляду і служити цінностям їх самобутньої культури. Соціальна толерантність означає прийняття, правильне розуміння і повагу інших культур, способів самовираження і прояву людської індивідуальності. Толерантне відношення розглядається як соціальна цінність, що забезпечує права людини, свободу і безпеку.

Толерантність не є поступкою чужим переконанням, поблажливостю або потуранням, терпимістю до соціальної несправедливості; вона не рівносильна байдужості. Бути толерантним не означає відмови від своїх переконань, прийняття іншого світогляду (способу життя), а також нав'язування своїх переконань іншим людям. [16]

На відміну від "терпимості" (терпіти – "не протидіючи, не скаржачись, покірливо переносити, зносити щось тяжке, важке, неприємне"), толерантність(у сучасну мову прийшло з англ. tolerance) – готовність приймати поведінку і переконання, які відрізняються від власних, навіть якщо ви не погоджуєтеся або не схвалюєте їх. [17]

Д. М. Бондаренко і Е. Б. Демінцева говорять про сьогоднішню толерантність як фундаментальний універсальний принцип, на якому повинні базуватися і світ в цілому, і окремі суспільства. [18]

Толерантність є не тільки соціологічною, моральною категорією. Толерантність є основою сучасного правового світогляду – низка міжнародних документів надають їй такого статусу [19]

Першим міжнародно-правовим документом, в якому розкривається суть толерантності, є проголошена та підписана ЮНЕСКО 16 листопада 1995 р. В Декларації зафіксовані головні рівні упродовження *принципів толерантності*: особистий, державний, соціальний. Особливе значення авторами Декларації надається функціонуванню принципів толерантності на рівні держави. Тут толерантність означає дотримання неупередженого законодавства, правопорядку і судово-процесуальних та адміністративних норм. Крім того, толерантність також вимагає надання кожній людині можливостей для економічного і соціального розвитку без будь-якої дискримінації. В Декларації запропоновані і шляхи досягнення поставлених перед державою завдань. Це – ратифікація і виконання існуючих міжнародних конвенцій про права людини; розробка законодавства, здатного забезпечити в суспільстві рівноправні підходи і рівність можливостей для всіх груп і окремих людей.

Поняття толерантності важко набуває свого сучасного змісту в українському суспільстві – на думку В. В. Рютіна, поняття «толерантність» пов'язано з терпимістю, з поблажливістю до кого – або чого-небудь, і визначає готовність надати іншій людині можливість здійснити свободу мислення чи свободу дії. «У цьому контексті вважаємо, зазначає автор, що змістом поняття «толерантність» є вираження людиною свого ставлення до дій, які сприяють різного роду контактам і допомагають досягти певної мети». На його думку, категоріальний апарат вітчизняної науки визначає толерантність як здатність та вміння терпіти що-небудь чуже, миритися з чужим характером. Автор вказує на поширення феномену толерантності не лише на особистість, але й на соціальні групи: «Тобто мова йде про соціальну толерантність - прояв терпимості у відношенні до деяких проблемних соціальних груп (злочинців, меншин, психічно хворих тощо) та соціальних процесів (масових виступів, політичних конфліктів та ін.). [20]

Згідно ст. 1. п. 2 Декларації принципів терпимості, терпимість – це не постулка, поблажливість або потурання. Терпимість – це передусім активне відношення, що формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини. Ні за яких обставин терпимість не може служити виправданням посягань на ці основні цінності, терпимість повинні проявляти окремі люди, групи і держави.

В. В. Рютін відніс психічно хворих людей до проблемних соціальних груп – в один рядок з «злочинцями, меншинами». Твердження

абсолютно не терпиме і не толерантне – якими меншинами, чому психічно хворі люди сприймаються поряд із злодіями?

Ст. 1. п. 4 Декларації принципів терпимості підкреслює, що прояв терпимості, який співзвучний повазі прав людини, не означає терпимого відношення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням. Це означає, що кожен вільний дотримуватися своїх переконань і визнає таке ж право за іншими. Це означає визнання того, що люди за своєю природою розрізняються на вигляд, положенню, мові, поведінці і цінностям і мають право жити у світі і зберігати свою індивідуальність. Це також означає, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим.

В контексті європейського мислення толерантність - це не лише необхідна складова сучасної культури, але й універсальна цінність людства. В Україні робляться спроби досягнути семантичне поле латинського *tolerantia* і виробити відповідні суспільні, правові правила відношень, поведінки, тобто толерантність є не тільки філософською ідеєю, а новою ціннісною реальністю сучасного буття.

Правова толерантність проявляється в юридичній поведінці. Поведінка у душі толерантності суб'єктів юридичної діяльності сприятиме вирішенню найбільш актуального завдання сучасності, від якого залежить подальший розвиток людства, переходу від психології протистояння, підозрливості і насильства до культури миру, довіри, зміцнення національної і міжнародної стабільності, миру і безпеки невоєнними, гуманними методами. Реалізація цього завдання вимагає активних дій з метою формування психології толерантності і виховання в її душі.

Пошук оптимальних шляхів вирішення багатогранної проблеми толерантності повинен вестися одночасно на двох рівнях: індивідуальному і суспільному.

Толерантність на індивідуальному рівні означає, що кожен є вільним у вираженні і дотриманні своїх переконань і визнає таке ж право за іншими. Це означає визнання того, що люди за своєю природою розрізняються на вигляд, положенню, мові, поведінці і цінностям і мають право жити у світі і зберігати свою індивідуальність.

Суспільний рівень толерантності стосується процедури і характеру спілкування: напрацювання технології толерантної поведінки, розробки правової бази, етикету.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шалин В. В. Право и толерантность: либеральная традиция в эпоху глобализации [Электронный ресурс] / В. В. Шалин, А. П. Альбов. – 2-е изд., перераб. и доп. – Краснодар : Краснодарская академия МВД России, 2005. – 266 с. – Режим доступа :

http://lit.lib.ru/a/alxbow_a_p/pravo.shtml.

2. Бернацкий Г. Г. Естественное право в истории правовых учений [Электронный ресурс] / Г. Г. Бернацкий. – СПб., 2001. – Режим доступа :

<http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=105200>.

3. Habermas J. Faktizität und Geltung: Beitrag zur Diskurstheorie des Rechts und des dem. Rechtsstaates. – Frankfurt/Main, 1994.

4. Назарчук А. В. Этика глобализирующегося общества [Электронный ресурс] / А. В. Назарчук. – Режим доступа :

http://pravo.biz.ua/2007/09/03/print:page,1,jetika_globalizirujushhegosja_obs_hhestva_nazachuk_av.html.

5. Назарчук А. В. От классической критической теории – к теории коммуникативного действия: (Смена парадигмы в социальной теории) / А. В. Назарчук // Вестник Моск. ун-та. Философия. – 1993. – Сер. 7. – № 4.

6. Лапаева В. В. Политико-правовая концепция Ю. Хабермаса (с позиций либертарного правопонимания) [Электронный ресурс] / В. В. Лапаева. – Режим доступа :

<http://www.igpran.ru/articles/2964/>.

7. Мотрошилова Н. В. История философии: Запад–Россия–Восток (книга четвертая: Философия XX в.) / Н. В. Мотрошилова. – М., 1999. – 268 с.

8. Денежкин А. «Фактичность и значимость» Ю. Хабермаса: новые исследования по теории права и демократического правового государства / А. Денежкин // Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – с. 194.

9. Денежкин А. Там само, с.196.

10. Мотрошилова Н. В. О лекциях Ю. Хабермаса в Москве и основных понятиях его концепции / Н. В. Мотрошилова // Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – С. 126.

11. Фливерг Б. Хабермас и Фуко – теоретики гражданского общества / Б. Фливерг // Социологические исследования. – 2000. – № 2. – С. 127–128.

12. Давыдов Ю. Н. Очерки по истории теоретической социологии XX столетия: от М. Вебера к Ю. Хабермасу / Ю. Н. Давыдов. – М., 1994.

13. Хабермас Ю. Демократия, разум, нравственность / Ю. Хабермас [пер. с нем.]. – М. : Наука, 1992.

14. Посконин В. В. Делиберативная модель демократии как один из путей её совершенствования (концепция Ю. Хабермаса) [Электронный ресурс] / В. В. Посконин, О. В. Посконина // «Правовестник». – Режим доступа :

<http://pravovestnik.ru/?p=15>.

15. Фарман И. П. Социально-культурные проекты Ю. Хабермаса / И. П. Фарман / Ин-т философии РАН. – М., 1999. – 244 с.

16. Абдулатипов Р. Г. Этнополитология : учеб. пособие для студентов вузов / Р. Г. Абдулатипов. – СПб. : Питер, 2004. – 313 с.

17. Семашко М. А. Развитие термина «толерантность» в гуманитарных науках [Электронный ресурс] / М. А. Семашко // Электронный научно-педагогический журнал. – 2007. – Режим доступа :

<http://nsportal.ru/detskiy-sad/raznoe/statya-o-tolerantnosti>.

18. Образование как фактор утверждения в обществе норм этноконфессиональной толерантности в условиях глобализации (на примере России, Франции и Танзании) [Бондаренко Д. М., Деминцева Е. Б., Кавыкин О. И. и др.] // История и современность. – 2007. – № 2. – С. 153–184.

19. Всезагальна декларація прав людини: прийнята 10.12.1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН // Консультант Плюс: Международные правовые акты: Международное право [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://www.polnoepravo.ru/consultant-plus/mezhdunarodnie-pravovie-akti/>;
Конвенція про захист прав людини і основних свобод: укладена в м. Римі 04.11.1950 р. / Рада Європи // Консультант Плюс : Международные правовые

акты: Международное право [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.polnoepravo.ru/consultant-plus/mezhdunarodnie-pravovie-akti/>;

Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості и дискримінації на основі релігії або переконань: прийнята 25.11.1981 р. Резолюцією 36/55 на 73-му пленарному засіданні Генеральної Ассамблеї ООН // Консультант Плюс : Международные правовые акты: Международное право [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.polnoepravo.ru/consultant-plus/mezhdunarodnie-pravovie-akti/>; Декларація принципів терпимості: прийнята в м. Парижі 16.11.1995 р. Резолюцією 5.61 на 28-ій сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО // Консультант Плюс: Международные правовые акты: Международное право [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.polnoepravo.ru/consultant-plus/mezhdunarodnie-pravovie-akti/>.

20. Рютін В. В. Толерантність військовослужбовців внутрішніх військ МВС України як психологічна проблема / В. В. Рютін // Честь і закон 2011. – № 1. – С. 81.